

**ОД БИЈЕНАЛА ДО ЗАБОРАВА: УТИЦАЈ ДРУШТВЕНИХ ПРОМЈЕНА НА
ОЧУВАЊЕ ИДЕНТИТЕТА МОДЕРНИСТИЧКЕ АРХИТЕКТУРЕ У ЦРНОЈ
ГОРИ КРОЗ СТУДИЈУ СЛУЧАЈА СПОМЕН ДОМА У КОЛАШИНУ, ДОМА
РЕВОЛУЦИЈЕ У НИКШИЋУ И ХОТЕЛА ФЈОРД У КОТОРУ**

DOI: <https://doi.org/10.5937/a-u0-54444>

FROM THE BIENNALE TO OBLIVION: THE IMPACT OF SOCIAL CHANGES ON THE
PRESERVATION OF MODERNIST ARCHITECTURE IDENTITY IN MONTENEGRO
THROUGH CASE STUDIES OF THE KOLAŠIN MEMORIAL HOUSE, THE HOUSE OF
REVOLUTION IN NIKŠIĆ, AND THE HOTEL FJORD IN KOTOR

Оригиналан научни рад, рад примљен: септембар 2024, рад прихваћен: јануар 2025.

Викторија Николић*, Тамара Маровић**

АПСТРАКТ

Ово истраживање анализира модернистичку архитектуру у Црној Гори, с посебним фокусом на три репрезентативна објекта представљена на 14. Бијеналу архитектуре у Венецији 2014. године. Циљ је истражити изазове и могућности очувања ових објеката у контексту савремених друштвених, политичких и економских трансформација. Методолошки приступ темељи се на студијама случаја и примјени квалитативних истраживачких техника, уз спровођење компаративне анализе која прати еволуцију и трансформације Спомен-дома у Колашину, Дома Револуције у Никшићу и хотела Фјорд у Котору током претходне деценије, након њиховог приказивања на венецијанској изложби. Евалуација је спроведена кроз анализу три кључна параметра: архитектонског, функционалног и друштвеног идентитета. Резултати истраживања указују на знатну деградацију и запуштеност ових објеката, што је довело до губитка њихове изворне намјене и идентитета. Ови процеси су првенствено последица друштвено-политичких промјена након распада Југославије. Иако је Спомен-дом у Колашину дјелимично очуван, хотел Фјорд је у потпуности срушен, док је Дом Револуције постао мета различитих инвестиционих подухвата и комерцијализације, при чему нови пројекти функционишу као аутономне просторне јединице, без уважавања архитектонске аутентичности и интегритета оригиналног објекта. Закључак истраживања наглашава потребу за хитним институционалним интервенцијама, правном заштитом и јасно дефинисаним смјерницама за очување ових објеката. Њихова културна и архитектонска вриједност мора бити адекватно препозната и очувана, с обзиром на то да модернистичка архитектура има кључну улогу у очувању и преношењу културног идентитета Црне Горе будућим генерацијама. У одсуству ових мјера, постоји озбиљан ризик од иреверзибилног губитка значајног дијела националног архитектонског наслеђа.

Кључне речи: Архитектура у Црној Гори, архитектонско наслеђе, Спомен-дом Колашин, Дом Револуције Никшић, хотел Фјорд Котор.

ABSTRACT

This research examines modernist architecture in Montenegro, with a particular focus on three representative buildings showcased at the 14th Venice Architecture Biennale in 2014. The aim is to explore the challenges and opportunities for preserving these structures within the context of contemporary social, political, and economic transformations. The methodological approach is based on case studies and qualitative research techniques, incorporating a comparative analysis that traces the evolution and transformation of the Kolašin Memorial House, the House of Revolution in Nikšić, and the Fjord Hotel in Kotor over the past decade, following their presentation at the Venice exhibition. The evaluation was conducted through the analysis of three key parameters: architectural, functional, and social identity. The research results indicate significant degradation and neglect of these structures, leading to the loss of their original purpose and identity. These processes stem primarily from socio-political changes following the dissolution of Yugoslavia. Although the Kolašin Memorial House has been partially preserved, the Hotel Fjord has been completely demolished, while the House of Revolution has become the target of various investment projects and commercialization, with new developments functioning as independent spatial units that disregard the architectural authenticity and integrity of the original structure. The study concludes by emphasizing the urgent need for institutional interventions, legal protection, and clearly defined guidelines for preserving these buildings. Their cultural and architectural significance must be adequately recognized and preserved, as modernist architecture plays a critical role in safeguarding and transmitting Montenegro's cultural identity to future generations. In the absence of these measures, there is a serious risk of irreversibly losing a significant part of the nation's architectural heritage.

Key words: Architecture in Montenegro, architectural heritage, Memorial House Kolašin, House of Revolution Nikšić, Fjord Hotel Kotor.

* Викторија Николић, M.arch, doktorand na Arhitektonskom fakultetu Univerziteta u Beogradu, 2023_41015@edu.arh.bg.ac.rs, Univerzitet u Beogradu, Arhitektonski fakultet, ORCID: <https://orcid.org/0009-0007-8299-6831>

** Тамара Маровић, M.arch, doktorand na Arhitektonskom fakultetu Univerziteta u Beogradu, 2023_41014@edu.arh.bg.ac.rs, Univerzitet u Beogradu, Arhitektonski fakultet, ORCID: <https://orcid.org/0009-0001-8497-4165>

1. УВОД: „ФУНДАМЕНТИ“ МОДЕРНИСТИЧКЕ СОЦИЈАЛИСТИЧКЕ АРХИТЕКТУРЕ КРОЗ ПРИЗМУ ТЕМАТСКОГ КОНЦЕПТА 14. БИЈЕНАЛА АРХИТЕКТУРЕ У ВЕНЕЦИЈИ И СТАЊЕ У ЦРНОЈ ГОРИ

Тематски концепт 14. Бијенала архитектуре у Венецији, симболично назван *Fundamentals* под кураторским вођством Рема Колхаса, истраживао је историјску еволуцију архитектонских елемената и урбанистичких концепата, наглашавајући њихов утицај на савремену праксу и очување просторног идентитета. За разлику од претходних година, када су земље имале слободу у одабиру тема, Колхас је свакој од 65 учесника додијелио специфичну тему – *Absorbing Modernity 1914-2014*. У овом оквиру, државе су позване да истраже како су материјалне културе и политичка окружења трансформисали генеричку модерност у специфичне манифестације (Hill, 2014). У оквиру одговора на задату тему, Црна Гора је представила четири репрезентативна објекта социјалистичке архитектуре, истичући њихов културни и историјски значај унутар модернистичког архитектонског наслијеђа. Ови објекти, као кључни елементи националне архитектонске баштине, послужили су као студија случаја унутар методолошког оквира овог истраживања. Вукићевић (2013) објашњава да тема *Fundamentals*, коју можемо превести као *основе* или *полазишта*, означава промјену фокуса на историју архитектуре, након неколико претходних бијенала посвећених слављењу савремености, анализирајући еволуцију националних архитектура током последњих сто година. Изложба *Fundamentals*¹ показала је како је модернизам² широм свијета, а посебно у југословенском контексту, био критички реинтерпретиран и прилагођен специфичним културним и идеолошким захтјевима, спајајући западне утицаје са социјалистичким идеалима. У том контексту, Голдхаген (Goldhagen) наглашава да модернизам није био само архитектонски стил, већ сложена културна, политичка и друштвена пракса прилагођена потребама брзо мијењајућег свијета (Goldhagen, 2014). У оквиру концепта 14. Бијенала архитектуре у Венецији, Де Микелис (De Michelis) поставља питање на који начин велике архитектонске изложбе могу рефлектовати савремене изазове струке, наглашавајући да архитектура није само реализација, већ и питање њеног статуса и значења (De Michelis, 2014). Када се ова перспектива примијени на простор бивше Југославије и Црне Горе, постаје очигледно да је архитектура настала након шездесетих година прошлог века занемарена, а њена вриједност маргинализована. Након пада социјализма, као и у другим постсоцијалистичким земљама погођеним

политичким и економским кризама, Црна Гора развија друштвену равнодушност према модернистичкој архитектури тог периода, подстакнуту дистанцирањем од претходних идеолошких парадигми. Трансформације последњих деценија доводе до занемаривања јавног интереса и колективних културних вриједности, због чега, према Јовановић Бајс (Jovanovic Weiss) и Линке (Linke), значајан дио југословенске архитектонске баштине остаје напуштен, без функционалне ревалоризације, те егзистира у форми модерних археолошких остатака (Jovanovic Weiss, Linke, 2017). Савремена Црна Гора пролази кроз убрзану и често неконтролисану урбанизацију, нарочито на атрактивним локацијама које неријетко обухватају вриједно архитектонско наслијеђе и заштићене зоне. Изостанак кохерентне стратегије и адекватних смјерница за урбани развој, посебно у контексту заштите модернистичког наслијеђа из периода социјалистичке Југославије, резултирао је трајном деградацијом простора и културне баштине. Ова институционална и планерска неадекватност отворила је простор за различите интервенције, укључујући реконструкције, доградње, надоградње, па чак и рушења, често представљене кроз дискурс наводног напретка у ревитализацији запуштених локалитета. Циљ овог истраживања је свеобухватно сагледавање изазова и могућности за очување и ревитализацију модернистичке архитектуре у Црној Гори, с посебним фокусом на три објекта представљена на 14. Бијеналу архитектуре у Венецији 2014. године: Спомен-дом у Колашину, Дом Револуције у Никшићу и хотел Фјорд у Котору. Ови објекти су одабрани за истраживање зато што су прошли кроз процесе прогресивне деградације, реконструкције, рушења, занемаривања и губитка изворног идентитета. Кључни допринос истраживања лежи у препознавању њихове улоге у очувању културног идентитета Црне Горе, посебно у јачању локалне традиције и колективне меморије. Резултати указују на ургентну потребу за институционалним интервенцијама и примјеном стратегија заштите модернистичке архитектуре као кључног елемента културне баштине, како би се осигурао њен значај у друштвено-културном контексту Црне Горе.

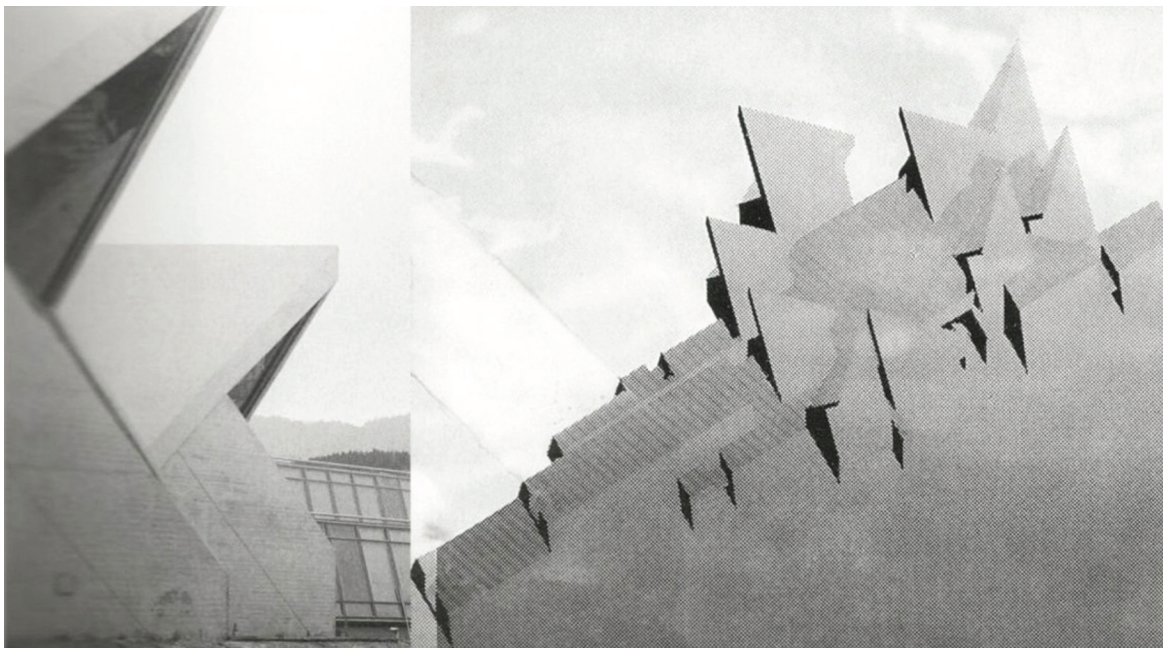
2. МЕТОДОЛОШКИ ПРИСТУП И МЕТОДЕ ИСТРАЖИВАЊА

Предметно истраживање анализира три истакнута објекта социјалистичког периода изграђена у Црној Гори – Спомен-дом у Колашину, Дом Револуције у Никшићу и хотел Фјорд у Котору – која су представљена у оквиру црногорске изложбе на 14. Бијеналу архитектуре у Венецији, кроз призму друштвених, политичких и културних трансформација. Циљ истраживања је свеобухватно сагледавање архитектонских, културних и друштвених димензија ових објеката, са посебним освртом на њихове трансформације и тренутни статус.

Методолошки оквир истраживања обухвата три основне фазе: прва фаза – прикупљање података, друга фаза – теренско истраживање и трећа фаза – упоредна анализа и евалуација података и налаза.

1 Изложба *Fundamentals*, одржана је од 7. јуна до 23. новембра 2014. године у Венецији и била је структурирана у три главна сегмента: *Absorbing Modernity 1914-2014*, *Monditalia* и *Elements of Architecture*. Први сегмент је приказао кључне тренутке једног вијека модернизације, други је истраживао специфичне културне, политичке и друштвене аспекте Италије као примјер глобалних проблема, док је трећи био фокусиран на основне компоненте зграда (попут зидова, прозора, врата) и њихову еволуцију кроз вријеме.

2 Под модернизмом, у контексту овог рада, подразумева се правац у архитектури који се на глобалном нивоу развио почетком XX вијека, као одговор на индустријску револуцију, технолошки напредак и промјене у друштвеним структурама. Основне карактеристике модернизма укључују функционалност, рационалност, минимализам, употребу нових материјала попут бетона, стакла и челика, те одбацивање украса и историјских стилова.

Сл. 1. Спомен-дом у Колашину, Ф. Кошир (2010) (извор: Од људског ка изванљудском, арх. Марко Мушич, стр. 25). / Fig. 1. Memorial House in Kolašin, F. Košir (2010) (source: From Human to Transhuman, Arch. Marko Mušič, p. 25).

У првој фази спроведени су систематско прикупљање и анализа података, уз коришћење широког спектра извора, укључујући архитектонске пројекте, планску документацију, изложбене каталоге, новинске чланке, научне радове, интервјуе са стручњацима и архивско истраживање. Ова истраживања била су усмјерена на сагледавање стања одабраних објеката у тренутку њиховог представљања на 14. Бијеналу архитектуре у Венецији. Кључни циљ ове фазе био је израда свеобухватне базе података која омогућава детаљну анализу архитектонских, културних и историјских аспеката предметних објеката. Паралелно с тим, спроведена је евалуација законских и планских оквира заштите ових објеката, при чему су идентификовани кључни недостаци и потенцијали за унапређење очувања њихове аутентичности и идентитета.

Теренско истраживање, као друга фаза, подразумевало је детаљан преглед тренутног физичког и функционалног стања објеката. Документовани су аспекти очуваности физичке структуре, присуство оригиналне естетике и намјене, уз фотографску и дескриптивну евиденцију промјена.

У завршној, трећој фази истраживања, спроведена је детаљна анализа стања одабраних објеката, с нагласком на промјене настале током деценије након изложбе. Ова анализа омогућила је свеобухватан преглед њихове еволуције, оцјењујући очуваност архитектонске аутентичности и вриједности кроз призму заштите, адаптације и потенцијалне деградације одабраних објеката. Квалитативна метода примјењена је кроз дефинисање три кључна критеријума: архитектонски идентитет, који је евалуиран кроз очуваност оригиналног архитектонског стила, структуре и естетских карактеристика уз анализу спроведених интервенција; културни идентитет,

анализиран кроз промјене у функционалној намјени објеката у односу на њихову изворну сврху; и друштвени идентитет, који се фокусирао на савремену перцепцију и употребу простора, као и на трансформацију изворне намјене у контексту актуелних политика заштите културне баштине и системског односа према градитељском наслеђу.

3. ЦРНОГОРСКИ ПАВИЉОН НА 14. БИЈЕНАЛУ АРХИТЕКТУРЕ У ВЕНЕЦИЈИ У КОНТЕКСТУ ДРУШТВЕНИХ АСПЕКТА СОЦИЈАЛИСТИЧКЕ АРХИТЕКТУРЕ У ЦРНОЈ ГОРИ

Изложба под називом *Treasures in Disguise*³, приказана у црногорском павиљону 2014. године, приказује четири примјера постмодернистичке архитектуре у Црној Гори који су изграђени између 1960. и 1986. године: Спомен-дом у Колашину, Дом Револуције у Никшићу, хотел Фјорд у Котору и Кајак клуб „Галеб“ у Подгорици. У тренутку приказивања на Бијеналу, сви објекти су били у лошем стању и ван употребе, осим Спомен-дома у Колашину, чији су административни дио користиле локална самоуправа и политичке организације, док је културно-музејски дио с великом салом и бином за манифестације годинама био неактиван. Дом револуције, замишљен као симбол друштвено-политичке структуре Никшића, Црне Горе и тадашње Југославије, након 11 година изградње остао је недовршен готово три деценије и постао познат као „плава гробница“, јер су га временом настанили бескућници и зависници, од којих су многи ту и страдали. Хотел Фјорд у Котору пословао је до 2003. године, када је, након само

3 Изложбу под називом *Treasures in disguise* што у преводу значи *Скривена блага*, осмислили су кустоси: Дијана Вучинић (DVARP), Бошћан Вуга (SADAR+VUGA), Симон Хартман (Simon Hartman) (HHF Architects), Илка и Андреас Руби (Ilka & Andreas Ruby) (Ruby Press) и Небојша Аџић.

Сл. 2. Спомен-дом у Колашину 2014. године, фотографија: Лука Бошковић, (извор: Archdaily). / Fig 2. Memorial House in Kolašin, 2014, Luka Bošković Photography (source: Archdaily).

19 година експлоатације, уведен у стечај. У каталогу црногорске изложбе, Вукићевић поставља реторичко питање о нашој способности да очувамо архитектонску љепоту коју ауторски тим описује као „скривено благо“.

Објекти представљени у црногорском павиљону настали су у специфичним друштвеним и политичким околностима, симболизујући период који многи критичари описују као прелаз од социјалистичког реализма ка социјалистичком естетизму. Ова транзиција одражава не само промјене у архитектонском изразу, већ и сложен дијалог између идентитета, колективне меморије и културних вриједности. Према Кулић, Мрдуљаш и Талер (Thaler), модернизација Југославије обухватила је изградњу опсежне мреже институција „социјалног стандарда“, међу којима су доминирали образовни, здравствени, културни и спортски објекти, планирани на свим нивоима, од локалног до националног (Kulić, Mrduljaš i Thaler, 2012). Нови објекти, реализовани претежно у модернистичком архитектонском изразу, дубоко су се укоренили у колективном сјећању региона као кључни симболи савременог живота, играјући значајну улогу у процесу социјализације грађана од најранијег дјетињства. Вучковић објашњава да је култура посматрана као саставни дио живота радног човјека, док су домови културе служили као простори за реafirмацију њеног „револуционарног и ослободилачког значаја“ (Vučković, 2018). У њима су радним људима биле омогућене културне вриједности савременог друштва, с циљем рушења „класних баријера“ и остваривања социјалне једнакости: нови концепти домови културе истовремено су преузимали улогу друштвених домови. Шездесете и седамдесете године прошлог вијека, обиљежене развојем секуларизоване сакралности кроз амбициозне културне пројекте, отвориле су архитектама бројне могућности, посебно у неразвијеним дијеловима Југославије, гдје

су се градили вишенамјенски објекти, финансирани међународним позајмицама (Košir, 2010). Посебно је било значајно што су аутори бирани путем јавних конкурса, а не директних погодби. Марко Мушич⁴ се истакао као један од најчешћих побједника тих конкурса, а његов први реализовани пројекат био је Спомен-дом у Колашину 1975. године након освојене прве награде на јавном савезном југословенском конкурс спроведеном 1970. године. (Сл. 1 и 2) Пројекат је добио Савезну југословенску награду 4. јул⁵ и Награду Прешерновог фонда⁶ 1976. године. У ширем контексту југословенске архитектуре, Спомен-дом савршено осликава дух времена у којем су архитекте тежиле иновативности и аутентичности, уклапајући се у идеолошке оквири социјалистичке државе, при чему су монументалност и апстрактне форме служиле не само као естетски изрази, већ и као симболи колективне борбе и заједништва. Спомен-дом у Колашину је, према избору платформе World Monuments Fund,⁷ уврштен међу 30 најзначајнијих архитектонских достигнућа у свијету.

⁴ Марко Мушич је словеначки архитекта и академик, рођен 1941. године. Добитник је награде Прешерновог фонда 1976. године за објекат Спомен-дома у Колашину и Прешернове награде за животно дјело 2021. године. Познат је нарочито по дјелима којима балансира између архитектуре и скулптуре, полигоналних форми и органских волумена кроз које интерпретира и транспонује регионални карактер.

⁵ Савезна југословенска награда 4. јул, коју је основала Социјалистичка Федеративна Република Југославија 1951. године, додељивана је за изванредна остварења у различитим областима, укључујући културу, умјетност, науку и спорт, као и за допринос развоју друштва и социјализма.

⁶ Награда Прешерновог фонда основана је 1961. године у Словенији и додељује се за изванредна умјетничка остварења. Ова награда носи име по словеначком пјеснику Францу Прешерну, који је један од најзначајнијих представника словеначке књижевности.

⁷ World Monuments Fund (WMF) је непрофитна организација основана 1965. године, са сједиштем у Њујорку, која се бави очувањем угрожених културних споменика широм свијета. WMF идентификује, штити и рестаурира значајне архитектонске и културне локалитете који су у опасности, а један од његових најпознатијих пројеката је World Monuments Watch, листа која се објављује сваке двије године и помаже у прикупљању средстава и подизању свијести о потребним локацијама за заштиту.

Сл. 3. Дом Револуције у Колашину, фотографија Викторија Николић, 2014 (извор: лична архива). / Fig. 3. House of Revolution in Kolašin, foto: Viktorija Nikolić, 2014 (source: private archive)

Годину дана касније, 1976. године, Марко Мушич осваја још једну прву награду на опште-југословенском анонимном конкурс за идејно рјешење Дома Револуције у Никшићу, који је спроведен након што је 18. септембра 1974. године донијета Одлука о изградњи споменика палим борцима из Другог свјетског рата, тачно 30 година након ослобођења

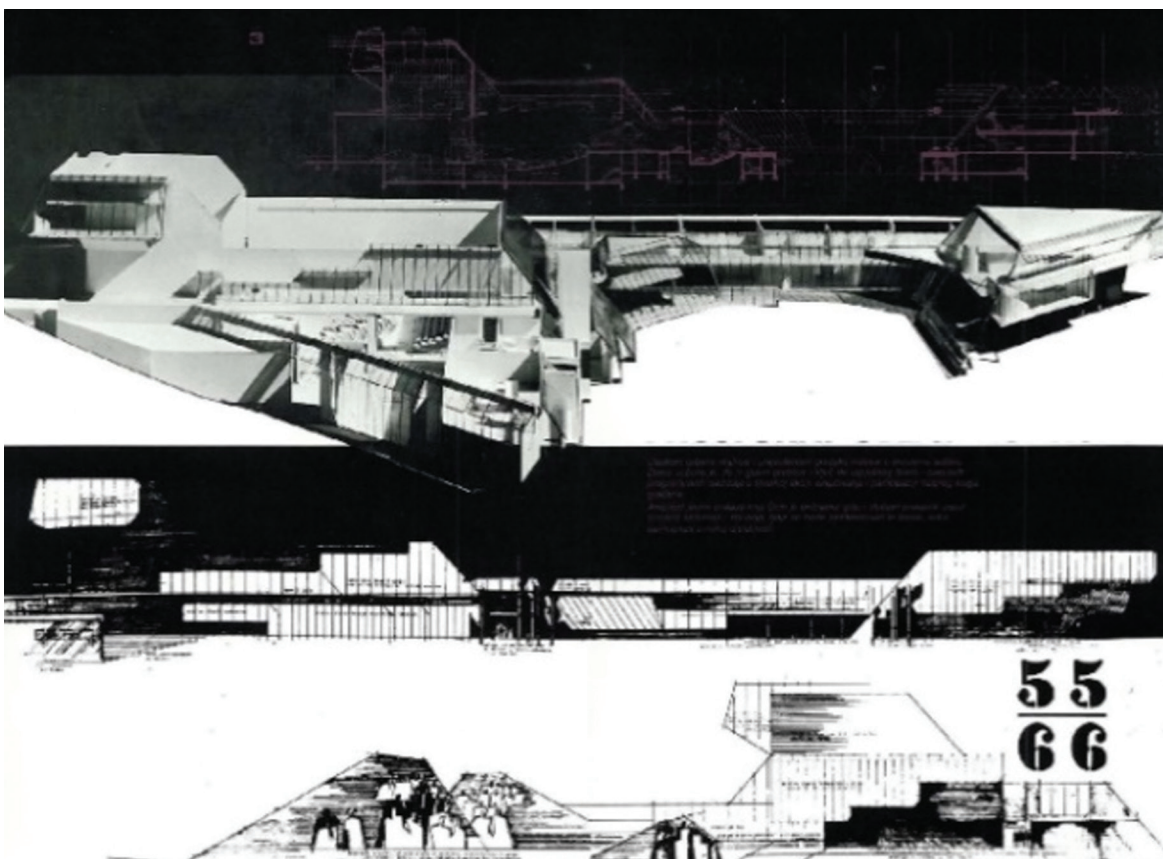
Никшића од нацистичке окупације. (Сл. 3 и 4) Дом Револуције требало је да постане кључни симбол града, с апстрактном волуметријом у облику сфинге, која симболизује заштиту Никшића и буди осјећај поноса код грађана.

Смјештен у централном дијелу града, требало је да постане активна друштвено-културна зона повезана са урбаним окружењем кроз разноврсне програме, укључујући ресторане, љетњи амфитеатар, главни аудиторијум, студије за балет и позориште, библиотеку и меморијалне просторе. Приликом конципирања овог пројекта, Марко Мушич је у интервјуу који је објављен у другом Билтену *Дуг револуцији*⁸ 1976. године, истакао значај стварања инспиративне, покретне и динамичне архитектуре која не служи само као формална кулиса, већ представља богатство унутрашњих и спољашњих простора, омогућавајући максималну прилагодљивост различитим специфичним потребама и ситуацијама. Скоро пола вијека касније, у интервјуу који је објављен за *Портал омладина*, 2024. године⁹, Мушић указује да је од самог почетка била наглашена племенита жеља да се Домом реализују бољи услови за будуће

8 Билтен је био информативна публикација коју је издавао Одбор за подизање Дома Револуције у Никшићу, на чијем је челу био Вељко Зековић, народни херој. Циљ Билтена био је редовно информисање јавности о напретку пројекта, укључујући извјештаје о градњи, финансијским плановима, те подршци коју је пројекат добијао.

9 Јелена Контић је 8. децембра 2025. године у интервјуу за *Портал омладина* разговарала са Марком Мушичем поводом реконструкције Дома Револуције у Никшићу.

Сл. 4. Пројекат Дома Револуције (извор: <http://www.ateljemarkomusic.si/>). / Fig. 4. Project of House of Revolution in Kolašin (source: <http://www.ateljemarkomusic.si/>).

Сл. 5. Хотел Фјорд након изградње (извор: Каталог црногорске изложбе на 14. Бијеналу архитектуре у Венецији). / Fig. 5. Hotel Fjord after completion (source: Catalogue of Montenegrin exhibition, 14. Architecture Biennale, Venice).

генерације: услови културног образовања и одгоја, који ће младима омогућити равноправно и успјешно укључивање у хоризонте ширег свијета.

Као и у претходна два примјера, хотел Фјорд је настао на основу отвореног архитектонског конкурса спроведеног 1986. године, на којем је побједу однио Златко Угљен, један од најугледнијих босанскохерцеговачких архитеката¹⁰. (Сл. 5 и 6) Хотел се налазио на крају Бококоторског залива, близу историјског центра Котора, који је под заштитом UNESCO-а. По завршетку изградње, обухватао је 155 соба, четири апартмана, више ресторана и барова, тениске терене, базен и конференцијски центар. Овај објект представљао је одређени отклон од херојског модернизма, а његова коначна форма успјела је да постигне хармонију с амбијентом и архитектонским идентитетом овог дијела залива, као и старог града, осигуравајући повезаност с природним окружењем и културним наслијеђем Котора.

4. ТРАНСФОРМАЦИЈА МОДЕРНИСТИЧКЕ АРХИТЕКТУРЕ У ЦРНОЈ ГОРИ НАКОН 14. ВЕНЕЦИЈАНСКОГ БИЈЕНАЛА АРХИТЕКТУРЕ: РЕФЛЕКСИЈА И АКТУЕЛНА НЕГАЦИЈА МОДЕРНИЗМА

Догађаји који су услједили након обећавајућег представљања модернистичког наслијеђа Црне Горе на Бијеналу архитектуре у Венецији 2014. године указују на негативне последице по црногорски простор, које су обиљежене недостатком систематичне анализе просторног развоја и изостанком кохерентне стратегије урбанистичког планирања. У наставку се анализирају промјене на предметним објектима, условљене друштвено-политичким аспектима, кроз евалуацију стања објеката у периоду од десет година након венецијанске изложбе.

Годину дана након затварања црногорског павиљона, Министарство одрживог развоја и туризма расписује међународни, једностепени и анонимни Конкурс за идејно архитектонско рјешење адаптације и реконструкције Дома Револуције у Никшићу.¹¹ Прву награду на овом конкурс су освојили SADAR+VUGA и HHF architekten. Нови предлог реконструкције укључивао је коришћење

¹⁰ Златко Угљен је архитекта и професор емеритус на Архитектонском факултету у Сарајеву, рођен 1929. године у Мостару. Добитник је бројних награда за архитектуру од којих се издваја Ага Кханова награда за архитектуру, 1983. године, а његови цртежи су постали дио збирке у МоМА у Њујорку.

¹¹ На међународном Конкурсу за идејно архитектонско рјешење адаптације и реконструкције Дома Револуције у Никшићу, који је био отворен од 13.11.2015. до 12.02.2016. године, пристигло је девет радова, а жири је 11. марта 2016. године донио једногласну одлуку о расподјели награда. Жири су чинили архитекте: Небојша Аџић (предсједник), Мароје Мрдуљаш, Милош Косец, правник Данило Гвозденовић и умјетница Јелена Томашевић.

Сл.6. Хотел Фјорд након изградње (извор: Каталог црногорске изложбе на 14. Бијеналу архитектуре у Венецији)./ Fig. 6. Hotel Fjord after completion (source: Catalogue of Montenegrin exhibition, 14. Architecture Biennale, Venice).

постојеће структуре, уз минималне интервенције које ће трансформисати објекат у нови тип урбаног простора према методологији 10+20+70 (10% површине за кафиће и комерцијалне просторе, 20% за променаде и наткривене градске просторе и 70% заштићени простори ван употребе који се могу активирати према потребама). Реконструкција Дома Револуције званично је започела 2018. године, међутим, реализацију конкурсног рјешења пратила су бројна контроверзна питања и несугласице између првонаграђених архитеката и локалне самоуправе. То је довело до значајних одступања од оригиналног конкурсног рјешења и главног пројекта, при чему су поједини дјелови објекта срушени и реализују се супротно конкурсном рјешењу. Локална самоуправа већ годинама спроводи пројекат „реконструкције“ тако што дјелове објекта даје у закуп различитим инвеститорима на период од 30 година. Ови пројекти се имплементирају као аутономне просторне и волуметријске цјелине, занемарујући интеграцију у постојећи контекст и архитектонски идентитет изворног објекта. У овим функционално и просторно независним цјелинама сада функционишу теретана, супермаркет, месара, спортска продавница и просторије Радиотелевизије Никшић. (Сл. 7 и 8)

Спомен-дом у Колашину, међутим, био је предмет другачијег приступа. За ово културно добро од националног значаја је током година представљено више идеја: од

потпуног рушења (прије 2014. године), до амбиција за његовом обновом и стављањем у функцију након одјека венецијанске изложбе. Након што је у јулу 2018. године проглашен културним добром од локалног значаја, Министарство културе је 2019. године најавило израду Конзерваторског пројекта за реконструкцију објекта, како би му се додијелила одговарајућа намјена. Овај процес је усклађен са четворогодишњим Планом стратешког развоја општине Колашин за период 2018–2022, који је предвиђао реконструкцију, а укључивао је набавку монтажно-демонтажне позоришне бине, опреме за чување културних експоната и формирање атељеа намијењених умјетницима. Након тога, јавности су представљене и идеје о трансформисању Спомен-дома у музеј савремене умјетности, да би, у августу 2023. године започели радови адаптације без конзерваторског пројекта и без сагласности аутора, архитекте Марка Мушича. Према важећој законској регулативи, радови адаптације¹² подразумијевају промјене у унутрашњости објекта без интервенција на конструкцији и фасади. Међутим, радови који се тренутно изводе на овом

12 Чланом 5 Закона о планирању простора и изградњи објеката („Службени лист Црне Горе“ број 64/17, 44/18, 63/18, 11/19, 82/20, 86/22 и 04/23), адаптација је дефинисана као извођење радова на постојећем објекту, којима се: врши промјена организације простора у објекту, врши замјена уређаја, постројења, опреме и инсталација, а којима се не утиче на стабилност и сигурност објекта, не мијењају конструктивни елементи, не мијења спољни изглед и не утиче на безбједност сусједних објеката, саобраћаја, заштите од пожара и животне средине.

Сл. 7. Реконструкција Дома Револуције, 2020. године (извор: <https://www.intersport.me/store/intersport-niksic-2/>). / Fig. 7. Reconstruction of the House of Revolution, 2020 (source: <https://www.intersport.me/store/intersport-niksic-2/>).

објекту подразумевају зајмену фасадних отвора и измјену фасаде премазивањем целокупног објекта бијелом бојом. (Сл. 9) Ове интервенције нису у складу са изворним стањем објекта чија је завршна материјализација била натур бетон. Културна добра су, према Закону о заштити културних добара, валоризовани дио културне баштине од општег интереса,¹³ што значи да је то сегмент културне баштине

који је држава формално препознала и у посебној је обавези да га чува, а што даље имплицира да сви радови на споменицима културе морају бити предмет интересовања Управе за заштиту културних добара, њихових налаза и елабората, уз стручни надзор. С тим у вези, јасно је да су пропуштени процедурални кораци приликом започињања и вршења тренутних радова, што указује на занемаривање значаја споменика културе и архитектонских остварења у Црној Гори уопште.

¹³ Чланом 3 Закона о заштити културних добара („Службени лист Црне Горе“, бр. 49/10, 40/11, 44/17, 18/19), културна добра се, као валоризовани дио културне баштине од општег интереса, штите у складу са овим законом и међународним прописима, без обзира на вријеме, мјесто и начин стварања, поријекло, у чијем су власништву и на њихов свјетовни или

вјерски карактер; заштита је од јавног интереса и заштиту има и заштићена околина непокретног културног добра.

Сл. 8. Реконструкција Дома Револуције, 2024. године (извор: <https://www.vijesti.me/vijesti/drustvo/729543/otvorena-nova-zgrada-radio-televizije-niksic-ostvarenje-sna-brojnih-generacija-medijskih-radnika>) / Fig. 8. Reconstruction of the House of Revolution, 2024 (source: <https://www.vijesti.me/vijesti/drustvo/729543/otvorena-nova-zgrada-radio-televizije-niksic-ostvarenje-sna-brojnih-generacija-medijskih-radnika>)

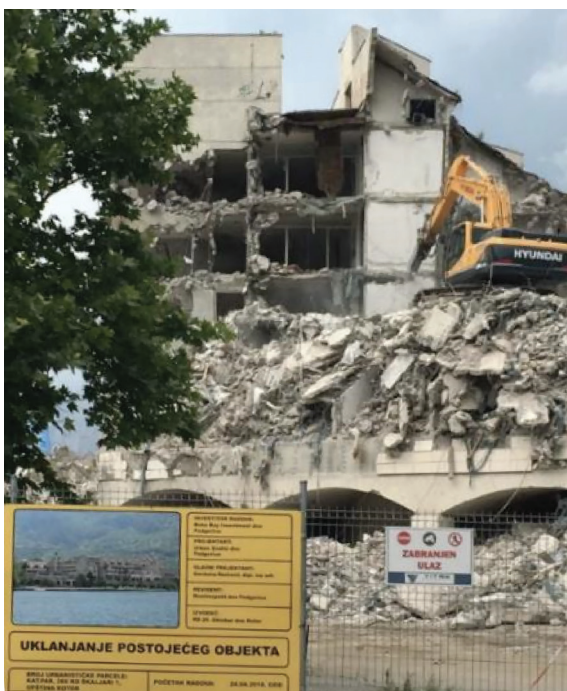

Сл. 9. Радови на реконструкцији Спомен-дома у Колашину, 2024, фотографија: Викторија Николић (извор: приватна архива). / Fig. 9. Reconstruction works on Memorial house in Kolašin, 2024, photo: Viktorija Nikolić (source: private archive). /

Најекстремнији случај отпора према југословенском модернизму¹⁴ доживио је хотел Фјорд који је прошао кроз ваучерску приватизацију, а након стечаја је продат ирским бизнисменима 2005. године. Исте године је затворен, а нови власници су планирали његово рушење и изградњу

14 Југословенски модернизам је, према Кулић, Мрдуљаш и Талер, заузимао јединствену позицију, истовремено припадајући глобалном модернистичком покрету и одговарајући на специфичне потребе локалног развоја (Kulić, Mrduljaš i Thaler, 2012). Архитекте у Југославији су вјешто посредовале између универзалних модернистичких принципа и локалних економских и друштвених услова, стварајући препознатљив архитектонски језик.

Сл. 10. Рушевина хотела Фјорд (извор: <https://montenegroirl.com/the-fall-of-hotel-fjord/>). / Fig. 10. Ruins of the Hotel Fjord (source: <https://montenegroirl.com/the-fall-of-hotel-fjord/>).

новог хотелског комплекса која се није десила, па је објект остало на терену у фази пропадања до 2017. године када га је купила компанија Boka Bay Investments. И поред покушаја стручне јавности да укаже на посебан карактер и значај овог архитектонског дјела, нарочито након изложбе у Венецији 2014. године, рушење хотела је почело 26. априла а завршено је 15. јуна 2018. године. (Сл. 10) Годишима након тога на локацији су егзистирали остаци срушеног хотела што је угрожавало имиџ Котора и изазивало револт локалног становништва, да би, 2021. године, била најављена изградња новог луксузног хотела на мјесту хотела Фјорд и зграде Југоокеанија. До данас нису започети радови на изградњи новог комплекса.

5. ИСТРАЖИВАЧКИ НАЛАЗИ И МАТЕРИЈАЛИЗАЦИЈА РЕАЛИЗОВАНИХ МЈЕРА И ИНТЕРВЕНЦИЈА

У циљу вршења квалитативне анализе стања објеката који су предмет овог истраживања, успостављена су три критеријума вредновања: архитектонски идентитет, културни идентитет и друштвени идентитет. Такође, успостављени су и поткритеријуми који се односе на очуваност изворне структуре и волуметрије, изворног архитектонског стила, постојање заштите градитељског наслијеђа кроз планску документацију, очуваност културног идентитета кроз задржавање изворне функције објекта и присутност институционалне перцепције. С обзиром на значајан друштвено-политички преокрет који је уследио након распада Југославије, дошло је до формирања колективног отклона од претходних идеологија, што је створило идеалне услове за успостављање нове политичке моћи и управљање економијом. У наредним деценијама простор, као кључни ресурс, коришћен је

БР	КРИТЕРИЈУМ	ОЗНАКА	ДОМ РЕВОЛУЦИЈЕ НИКШИЋ	ХОТЕЛ ФЈОРД КОТОР	СПОМЕН ДОМ КОЛАШИН
K1	АРХИТЕКТОНСКИ ИДЕНТИТЕТ	K1A	Очуваност изворне структуре и волуметрије	(-) НИЈЕ ОЧУВАНА	(+) ОЧУВАНА
		K1B	Очуваност изворног архитектонског стила	(-) НИЈЕ ОЧУВАН	(-) НИЈЕ ОЧУВАН
		K1C	Заштита градитељског наслијеђа кроз законе и планску документацију	(-) НИЈЕ ПРЕДВИЂЕНА	(+) ПРЕДВИЂЕНА
K2	КУЛТУРНИ ИДЕНТИТЕТ	K2A	Очуваност културног идентитета кроз задржавање изворне функције објекта	(-) НИЈЕ ОЧУВАН	(+/-) ДЕЛИМИЧНО ОЧУВАН
K3	ДРУШТВЕНИ ИДЕНТИТЕТ	K3A	Присутност институционалне перцепције	(-) НИЈЕ ПРИСУТНА	(+/-) ДЕЛИМИЧНО ПРИСУТНА

Таб 1: Успјешност очувања архитектуре према критеријумима. Извор: аутор. / Tab 1: Effectiveness of architectural preservation based on criteria. Source: author.

и злоупотребљаван на различите начине, док значајна архитектонска остварења социјалистичке Југославије нису препозната од стране државе као архитектонска, културна и друштвена вриједност. (Таб.1)

Тако је Дом Револуције у Никшићу постао алат за задовољавање потреба потрошачког друштва, гдје и поред напора да се кроз конкурсно архитектонско рјешење објекат валоризује као средиште друштвених и културних догађања, накнадним интервенцијама губи изворни идентитет архитектонског стила, карактеристичну монументалност и идеолошко полазиште. Слични узроци су довели и до рушења хотела Фјорд. Међутим, у овом случају је изостала чак и иницијална намјера државе и институција које се баве заштитом градитељског наслијеђа да се објекат сачува и реконструише, па је планском документацијом омогућено рушење овог објекта. Економски аспект, приватизација и инвеститорски утицај су још једном превагнули у односу на питање наслијеђа и очувања архитектонског и културног идентитета. Последњи „ударца“ на ремек дјела архитектуре у Црној Гори задат је омогућавањем промјене спољашњег изгледа Спомен-дома у Колашину у околностима непрофесионалног поступања и поред активног реаговања стручне јавности против овакве интервенције. Кроз пројект „адаптације“, објекат је наношењем бијелог завршног премаза на фасаду изгубио свој изворни идентитет архитектуре брутализма, чиме је ослабљена аутентичност карактеристичне обраде фасаде од натур бетона, која је претходно дефинисала његов естетски и структурални карактер.

Могући узроци неадекватног третмана истражених објеката могу се сагледати кроз призму системског односа институција према модернистичкој архитектури у Црној Гори, што је анализирано кроз обраду новинских чланака¹⁵,

који се односе на објекте који су предмет истраживања. (Таб. 2) Коришћење новинских чланака као извора информација омогућава детекцију доминантних наратива и имплицитних ставова система према овим објектима. На примјер, Дом Револуције у Никшићу постао је епицентар контрадикторних ставова, што се огледа у насловима попут *Један виц и отворено ругање* или *Након 30 година, радови можда почну*, док је стварност другачија, обиљежена сталним препрекама, као што показује наслов *Радови стали због самовоље и кршења закона*, док се реконструкција наставља под симболичним називом *Маратонци трче нови круг*. Контроверзе су додатно појачане вијестима о рушењу дијела објекта, док наслови попут *Оживјеће још 1.596 квадрата 'плаве гробнице'* сугеришу критички став према стварној могућности трансформације овог простора у атрактивну локацију за улагање. Овим насловима открива се недостатак стратешког приступа у управљању архитектонским наслијеђем, чиме се рефлектује институционална неспособност да се објекти модернистичке архитектуре у Црној Гори адекватно валоризују и заштите. Ово се манифестује кроз одсуство правовремених и јасно дефинисаних мјера очувања, као и кроз потезе који се ослањају на ад хок рјешења, често вођена економским императивима умјесто дугорочним интересима очувања наслијеђа. Ипак, након извршених рушења, реконструкција и доградњи, нови простори врло брзо почињу да функционишу, што указује на доминацију савременог потрошачког друштва, често лишеног дубљих вриједности, у складу с политичким системом који омогућава и подстиче овакве трансформације. У интервјуу за портал *Vijesti* 2021. године,¹⁶ Мушич је изразио незадовољство реконструкцијама Дома Револуције, наводећи да рушење простора библиотеке и умјетничких студија за креативни одгој младих због уређења месаре,

15 За потребе овог истраживања прикупљена је обимна база новинских чланака која укључује разноврсне часописе и текстове на онлине порталима објављиване од представљања Црне Горе на Венецијанском бијеналу 2014. године, па све до данас. Из ове базе података одабран је узорак од девет репрезентативних чланака, који својим насловима и садржајем најјасније освјетљавају догађаје повезане с објектима који су предмет истраживања и детаљно описују процесе њихове трансформације.

16 Јелена Контић је 14. јула 2021. године у интервјуу за *Vijesti* разговарала са Марком Мушичем поводом његовог освајања Прешернове награде за животно дјело, највећег признања које Република Словенија додељује у области умјетности, током којег је Мушич говорио о својим радовима и значају архитектуре савременог доба за нове генерације и потврђивање идентитета.

представља апсурд који превазилази чак и дистопијске сценарије из романа Фаренхајт 451 (Fahrenheit 451) Реја Бредберија. Такође је истакао иронију што је пјесма *All Falls Down* Алана Валкера (Alan Walker) снимљена у Дому Револуције, у сада уништеном центру друштвеног живота Никшића.

Новински чланци који се односе на промјене на Спомен-дому у Колашину имају посебан значај јер документују конкретне примјере институционалних пропуста, попут реконструкција изведених без претходно дефинисаних конзерваторских услова и неадекватних интервенција које угрожавају просторни и архитектонски идентитет објекта. Ови примјери освјетљавају дубље структурне проблеме у систему заштите културних добара, укључујући недостатке у законодавном оквиру, изостанак конзерваторске регулативе и мањак стручног, интердисциплинарног

приступа управљању и очувању архитектонског наслијеђа. Док се најављује адаптација објекта уз додатних 100.000 еура неподвижних трошкова, архитекту Мушића грађани упозоравају на „варваризам“ у његовом третману. Сличне теме се појављују и у контексту хотела Фјорд, гдје наслови попут *Пали последњи зидови хотела Фјорд* или *Културна добра у ЦГ падају пред налетом инвеститора: Свијет се клања, а ми рушимо* указују на перцепцију губитка значајног дијела културног наслијеђа, и симболизују пропуштене прилике за очување културног идентитета. Сукоби око интервенција на овим објектима одражавају дубље друштвене дилеме између модернизације и очувања наслијеђа, али и ширу тенденцију система да занемарује вриједност модернистичке архитектуре. Ови примјери указују на дубоку неразвијеност свијести о значају модернизма, који се често доживљава као непожељна архитектонска фаза, што доводи до систематског

Tab 2: Преглед изабраних новинских чланака 2017–2024. Извор: аутор / Tab 2: Selection of Newspaper Articles Reviewed, 2017–2024. Source: Author

БР	ДОМ РЕВОЛУЦИЈЕ НИКШИЋ		СПОМЕН-ДОМ КОЛАШИН		ХОТЕЛ ФЈОРД КОТОР	
	Наслов новинског чланка	Датум објаве и извор	Наслов новинског чланка	Датум објаве и извор	Наслов новинског чланка	Датум објаве и извор
1.	<i>Један виц и отворено ругање</i>	11.11.2017. портал Vijesti	<i>Избор за најатрактивније модерно свјетско архитектонско дјело</i>	07.05.2017. портал Vijesti	<i>Продат хотел „Фјорд“</i>	07.03.2018. портал Dan
2.	<i>Након 30 година, радови могу да почну</i>	18.12.2017. портал Vijesti	<i>Пропада некадашњи понос Колашина</i>	11.08.2019. портал Vijesti	<i>Пали и последњи зидови хотела Фјорд</i>	04.06.2018. портал CDM
3.	<i>Дом Револуције: Радови стали због самовоље и кршења закона</i>	11.07.2018. портал Vijesti	<i>Колашин: Спомен-дом годишње троши 25.000 еура за струју</i>	11.05.2020. портал Vijesti	<i>Културна добра у ЦГ падају пред налетом инвеститора: Свијет се клања, а ми рушимо</i>	02.08.2018. портал Vijesti
4.	<i>Маратонци трче нови круг</i>	28.07.2018. портал Vijesti	<i>Деценијски симбол Колашина постаје руина</i>	26.02.2022. портал Vijesti	<i>Градња хотела са пет звјездица креће за годину</i>	28.10.2019. портал bankar.me
5.	<i>РТ Никшић добија простор у Дому Револуције</i>	05.11.2019. Pobjeda	<i>Бисер црногорске архитектуре чекају бољи дани: Спомен-дом у Колашину да буде музеј савремене црногорске умјетности</i>	29.12.2022. портал Aktuelno	<i>Депонија грађевинског отпада: Срушени Фјорд дочекује туристе</i>	14.01.2019. портал Vijesti
6.	<i>Никшић: Компанија Горановић срушила дио Дома Револуције</i>	04.05.2020. портал Vijesti	<i>Почиње адаптација Спомен-дома у Колашину</i>	08.08.2023. портал Vijesti	<i>Остаци срушеног хотела Фјорд и даље се налазе на истом мјесту, наочиглед бројних туриста и мјештана</i>	06.06.2019. портал Vijesti
7.	<i>Од симбола пропадања до атрактивног мјеста за улагање</i>	16.01.2020. портал CDM	<i>Колашин: За Спомен-дом још 100.000 еура</i>	24.10.2023. портал Vijesti	<i>Отпад код хотела Фјорд у Котору биће рециклиран до априла</i>	15.10.2019. портал Aktuelno
8.	<i>Почели радови на Дому дигиталне револуције у Никшићу</i>	11.09.2023. портал Vijesti	<i>Архитекта Мушић упознат са варваризмом на Спомен-дому у Колашину: Сумњиви послови Мартиновића стигли и до Словеније</i>	20.12.2023. портал Aktuelno	<i>Бивши власник хотела „Фјорд“ тужио Црну Гору због штете од скоро 15 милиона еура</i>	11.05.2023. портал Dan
9.	<i>„Оживјеће“ још 1.596 квадрата „плаве гробнице“</i>	03.11.2023. Pobjeda	<i>Покрет „Заједно градим Колашин“ поднио пријаву поводом радова на Спомен-дому</i>	17.01.2024. портал Vijesti	<i>Демократска алтернатива ће преиспитати уговоре за локацију хотела Фјорд и вратити га Општини</i>	15.09.2024. портал Dan

потцјењивања и губитка важних симбола колективне меморије и културног идентитета.

Анализа новинских чланака, који представљају значајну базу података у овом истраживању, открива не само информативни, већ и дијагностички потенцијал, указујући на системске недостатке у управљању културним добрима и архитектонским наслијеђем модернизма у Црној Гори. Ови чланци рефлектују неадекватне и несистематске институционалне одговоре, често подложне економским и политичким притисцима. Кроз њихову анализу идентификовани су дубљи структурни проблеми, међу којима су недостатак међуинституционалне координације, слабости законодавног оквира и дефицит стручног, холистичког приступа очувању архитектонске баштине.

6. ЗАКЉУЧНА РАЗМАТРАЊА

Предметно истраживање пружа свеобухватан и интердисциплинаран увид у комплексне изазове очувања модернистичке архитектуре на територији Црне Горе, с фокусом на репрезентативне примјере из социјалистичког периода – Дом Револуције у Никшићу, Спомен дом у Колашину и хотел Фјорд у Котору – који су представљени на 14. Бијеналу архитектуре у Венецији 2014. године. Анализа је указала на дубоко укоријењене обрасце деградације ових објеката, који су посљедица сложених друштвено-политичких, економских и институционалних околности, карактеристичних за транзициони период након распада Југославије. Примјеном методолошког оквира који обухвата квалитативну анализу кроз студије случаја и критеријуме процјене архитектонског, културног и друштвеног идентитета, истраживање је омогућило прецизну евалуацију физичког стања, идентификацију промјена намјене објеката и присутност институционалне перцепције значаја ових објеката. Резултати су показали да је архитектура Црне Горе из периода модернизма изложена континуираном губитку аутентичности и идентитета, што је

посљедица неадекватног управљања на институционалном нивоу, недостатка конзистентних законских и планских смјерница, као и превласти економских интереса над принципима заштите културног наслеђа.

Како истичу Штиерли (Stierli) и Кулић, ови објекти су у постјугословенском контексту сведени на ниво комерцијалних некретнина, при чему је занемарен њихов културно-историјски значај (Stierli, Kulić, 2018). Надаље, према Коширу, главни уништавалац архитектуре није зуб времена, већ људски фактор (Košir, 2010). Људске активности, као што су неадекватно управљање, лоше планиране реконструкције, небрига, као и намјерне акције попут демолирања или неодговорне приватизације, представљају већу пријетњу архитектонским објектима него природни процеси. У том контексту, истраживање указује на ургентну потребу за редефинисањем приступа заштити архитектонског наслеђа објеката из периода модернизма у Црној Гори. Државне институције и стручна јавност морају дјеловати у синергији како би развили интегрисане стратегије заштите које обједињују законске мјере, едукацију и ширу друштвену партиципацију. Кључни задатак је успостављање механизма који ће омогућити очување архитектонске аутентичности ових објеката, уз њихово прилагођавање савременим потребама, а све у складу с принципима одрживости и одговорне валоризације.

Остаци наслијеђа југословенског модернизма на територији Црне Горе представљају значајан сегмент националног културног пејзажа, али и релевантан допринос глобалном модернистичком покрету. Његово очување није само питање техничке конзервације, већ и стварање одрживог модела у којем ће се валоризовати његова историјска, културна и симболичка димензија. Очување ових објеката од суштинског је значаја за изградњу колективног идентитета и очување културног континуитета у динамичном глобалном контексту.

РЕФЕРЕНЦЕ / BIBLIOGRAPHY

- Bojković, V. 2019. *Arhitektura i urbanizam Nikšića nakon Drugog svjetskog rata*. Beograd: Zadužbina Andrejević.
- De Michelis, M. 2014. Fundamentals. *Log*, 32, 93–102.
- Dimitrijević, B. 2016. *Potrošeni socijalizam, Kultura, konzumerizam i društvena imaginacija u Jugoslaviji (1950–1974)*. Beograd: Edicija REČ.
- Goldhagen, S.W. *The Great Architect Rebellion of 2014*, *The New Republic*, 2014, avgust 30, <https://newrepublic.com/article/119202/architectures-rebellion-2014-venice-biennale>
- Hill, J. *Venice Biennale: Absorbing Modernity 1914–2014*, *World-Architects*, 2014, Jun 18, <https://www.world-architects.com/en/architecture-news/insight/2014-venice-biennale-absorbing-modernity-1914-2014>
- Jovanovic Weiss, S., Linke, A. 2017. *Socialist Architecture; The Reappearing Act*. Berlin: The Green Box.
- Košir, F. 2010. *Kolašin, Lovćen – od ljudskog ka izvanljudskom: Arhitekta Marko Mušić*. Crnogorska akademija nauka i umjetnosti.
- Kulić, V., Mrduljaš, M. i Thaler, W. 2012. *Modernism In-Between: The Mediatory Architectures of Socialist Yugoslavia*. Berlin: JOVIS.
- Stamatović Vučković, S. 2018. *Arhitektonska komunikacija i objekti kulture u Crnoj Gori 1945–2000*. Univerzitet Crne Gore.
- Sierli, M., Kulić, V. 2018. *Toward a concrete utopia: architecture in Yugoslavia 1948–1980*. New York: The Museum of Modern Art.
- Vukićević, B. *Koncept Rema Kolhasa i Bijenale u Veneciji*, *Vijesti*, 2013, maj 11, <https://www.vijesti.me/zabava/277755/koncept-rem-kolhasa-i-bijenale-u-veneciji>
- Zakon o planiranju prostora i izgradnji objekata* („Službeni list Crne Gore” broj 64/17, 44/18, 63/18, 11/19, 82/20, 86/22 i 04/23)
- Zakon o zaštiti kulturnih dobara* („Službeni list Crne Gore”, br. 49/10, 40/11, 44/17 i 18/19)
- Sl. 8. Rekonstrukcija Doma revolucije, 2024. godine (izvor: <https://www.vijesti.me/vijesti/drustvo/729543/otvorena-nova-zgrada-radio-televizije-niksic-ostvarenje-sna-brojnih-generacija-medijskih-radnika>)
- Fig. 8. Reconstruction of the House of Revolution, 2024 (source: <https://www.vijesti.me/vijesti/drustvo/729543/otvorena-nova-zgrada-radio-televizije-niksic-ostvarenje-sna-brojnih-generacija-medijskih-radnika>)
- Sl. 9. Radovi na rekonstrukciji Spomen doma u Kolašinu, 2024, fotografija: Viktorija Nikolić (izvor: privatna arhiva)
- Fig. 9. Reconstruction works on the Memorial house in Kolašin, 2024, photo: Viktorija Nikolić (source: private archive)
- Sl. 10. Ruševina hotela Fjord (izvor: <https://montenegrogirl.com/the-fall-of-hotel-fjord/>)
- Fig. 10. Ruins of the Hotel Fjord (source: <https://montenegrogirl.com/the-fall-of-hotel-fjord/>)

ИЗВОРИ ИЛУСТРАЦИЈА / SOURCES OF ILLUSTRATIONS

- Sl. 1. Spomen dom u Kolašinu, Fedja Košir (2010), (Od ljudskog ka izvanljudskom, arhitekta Marko Mušić, str. 25.)
- Fig. 1. Memorial House in Kolašin, Fedja Košir (2010), (From Human to Transhuman, Architect Marko Mušić, p. 25)
- Sl. 2. Spomen dom u Kolašinu 2014. godine, fotografija: Luka Bošković, (izvor: Archdaily)
- Fig. 2. Memorial House in Kolašin, 2014, Luka Bošković Photography (source: Archdaily)
- Sl. 3. Dom Revolucije u Kolašinu, fotografija Viktorija Nikolić, 2014, (izvor: lična arhiva)
- Fig. 3. House of Revolution in Kolašin, photo: Viktorija Nikolić, 2014. (source: private archive)
- Sl. 4. Projekat Doma Revolucije (izvor: <http://www.ateljemarkomusic.si/>)
- Fig. 4. Project for the House of Revolution in Kolašin (source: <http://www.ateljemarkomusic.si/>)
- Sl. 5. Hotel Fjord nakon izgradnje (izvor: Katalog crnogorske izložbe na 14. Bijenalu arhitekture u Veneciji)
- Fig. 5. Hotel Fjord after completion (source: Catalogue of Montenegrin exhibition, 14. Architecture Biennale, Venice)
- Sl. 6. Hotel Fjord nakon izgradnje (izvor: Katalog crnogorske izložbe na 14. Bijenalu arhitekture u Veneciji)
- Fig. 6. Hotel Fjord after completion (source: Catalogue of Montenegrin exhibition, 14. Architecture Biennale, Venice)
- Sl. 7. Rekonstrukcija Doma revolucije, 2020. godine (izvor: <https://www.intersport.me/store/intersport-niksic-2>)
- Fig. 7. Reconstruction of the House of Revolution, 2020 (source: <https://www.intersport.me/store/intersport-niksic-2>)